

Signe Reinumägi: „Järgneval põlvkonnal on kogemused hoopis teistsugusest perekonnast ja kasvukeskkonnast kui eelnevatel, mis avaldab kindlasti mõju ka väärtussüsteemi arengule.”

Perekond kooliõpikutes

S i g n e R e i n u m ä g i
Sotsioloogiamagister

Milliseid pereväärtusi õpivad koolilapsed? Kuidas ja millises kontekstis perekonda õpikutes kujutatakse? Mil määral leiavad kajastamist alternatiivsed perekonnatüübid?

Viimase kahekümne aasta jooksul on perekonna tähendus Eestis teisenenud, üha enam lapsi elab koos üksikvanemaga või peredes, kus kasvavad poolõed ja poolvennad, vanemad ei ole abielus ja ema kannab tihti teist perekonnanime kui laps. Vastamaks küsimusele, kuidas on tegelikkus kooskõlas väärtushinnangute ja sotsialiseerimise kaudu loodava maailmapildiga – kuidas kujutatakse perekonda inimese- ja ühiskonnaõpetuse õpikutes 2006/2007. õppeaastal –, analüüsisin kolmeteistkümne õpiku materjale. Lähtusin Fairclough' (1995) kolmest analüüsitasandist (teksti sisu ja vorm, seosed teksti ja sotsiaalse praktika vahel ning sotsiaalne kontekst). Analüüsis keskendusin eelkõige kriitilise diskurssanalüüsi tekstilisele tasandile.

Laste arusaam perekonnast ja rollidest perekonnas kujuneb välja mitme teguri koosmõjul. Lapsed, kes on kasvanud üles traditsioonilises peremudelis, võivad saada traditsioonilisi hoiakuid edasi andvast haridussüsteemist kinnitust iseenda kogemusele perekonnast. Lastel, kes on kasvanud n-õ ebatraditsioonilises pere-

konnas (vabaabieliu, üksikvanem, homoseksuaalne, lahutatud, kunstlikult viljastatud vanem, surrogaatlus jne), võivad kogemuste põhjal kujunenud väärtused ja hoiakud minna vastuollu traditsioonilise käsitluse kaudu saadud teadmistega. Kui haridussüsteem keskendub vaid ühe kindla peremudeli kinnistamisele, ei lange see paljude õpilaste igapäeva elu kogemustega kokku, mis raskendab ühtse väärtussüsteemi väljakujunemist.

Kooliõpikud pakuvad näiteid, mida igapäeva elus järgida. Eeldatakse, et näitel on inimese käitumisele suur mõju. Kuidas ja milliseid väärtushinnanguid õpiku vahendusel omandatakse, kirjeldab kõige paremini sotsiaalse õppimise teooria. Esiteks mõjutavad inimest tema eelnevad teadmised ning hoiakud. Teiseks saab välja tuua, et üldiselt aktsepteeritavad väärtushoiakud on õpikute kaudu kergemini omandatavad. Kolmandaks on olulised õpikus näidetena toodavate tegude tagajärjed, sest need mõjutavad, kuidas lugeja tajub pakutud informatsiooni. Positiivsed näited on tihti need, mida järgima hakatakse. Näited

negatiivsest käitumisest aga ei hoiu ära samasugust käitumist, kuigi lugemise ajal ei pruugi kirjeldatud käitumine meeldida. Seega on vaja pöörata negatiivsete näidete toomisele kooliõpikutes eriti suurt tähelepanu (Mikk 2000), et nad mõjuksid ennetavalt. Oluline on pidada silmas, et õpikud ei ole ainsad õpilaste väärtushinnangute kujunemist mõjutavad tegurid. Õpikute vahendusel aset leidev sotsialiseerimine on mitmetahuline protsess, mis sõltub õpilaste kogemustest, väljakujunenud hoiakutest, kultuurilisest tagapõhjast, kogukonnast ning teiste mõjurite olemasolust ja koosmõjust (Kalmus 2003).

Tänu Eesti perekonnaseaduse arutelule on esile kerkinud palju küsimusi seoses uute peremudelitega. Ühisele kokkuleppele pole nende suhtes jõutud. Samas, kuna ühiskond pole veel valmis uusi peremudeleid omaks võtma, on neid kasulikum avalikult perekonna tähenduses mitte aktsepteerida. Seega, kui riigi tasandil puudub arusaam, milline on perekond, ei saa seda teada ka õpikute kirjutajad.

Ainevaldkonna „Inimene ja ühiskond” raames käsitletakse suhteid iseenda, teiste ja ühiskonnaga ning ühiskonna toimimist minevikus ja tänapäeval. Praeguse õppekava järgi on inimese- ja ühiskonnaõpetusest saanud ühtne õppeaine, käsitletav temaatika on jagatud õppeaastatele ära.

Inimese- ja ühiskonnaõpetus Eesti koolis

Veronika Kalmus (2003) toob oma doktoritöös välja, et analüüsitud inimese- ja kodanikuõpetuse õpikud ei avardanud õpilaste arusaamu soorollidest, ei kujundanud sugupoolte võrdõiguslikkust soovivaid hoiakuid ega pakkunud võimalust arutelu tekkeks. Õpikud pigem moonutasid sotsiaalset reaalsust, vaiki- sid esile kerkivatest probleemidest ning propageerisid traditsioonilisi soorolle. Kui lapsed konstrueerivad oma väärtussüsteemi selle põhjal, millise informatsiooniga nad varases eas kokku puutuvad, on väga oluline, et autorid oskaksid ja tahaksid õpikutesse kirjutada alternatiivseid realistlikke kujutusi, millel oleks seos õpilaste kogemustega, kuid mis pakuksid ka alternatiivseid fantaasiaid (Wing 1997). Alternatiivsed realistlikud kujutised võiksid tutvustada ühiskonnas levinud peremudeleid, nende tugevate ja nõrkade külgede analüüsi ning ka eri mudeleid esindavate pereliikmete arvamusi (Kalmus 2003).

Õpikute koostamisel lähtutakse teatud ettekujutusest tema sotsiaalse rolli kohta. Professor Anu Toots on toonud välja kaks visiooni: esimese käsitluse puhul on õpik ühiskonna peegel ning teise järgi ühiskonna kujundaja, nende visioonide ühendamisel saab õpikust nii ühiskonna peegel kui ka kujundaja. Eesti nõrk riiklik õpikupoliitika tähendab täiskonkurentsi õpikuturul. Riik kontrollib ja reguleerib õpikute kirjastamist ja sisu vähesel määral või ei kontrolli üldse. Vastutus õpikute valimise eest on koolil ning õpetajatel. 1999. aastal toimunud kodanikuõpetuse õpetajate seminaril korraldatud uurimuse põhjal saab öelda, et ühiskonnaõpetuse õpikute olukord on õpetajate meelest problemaatiline. Õpikutega ei olnud rahul 41% vastanutest, probleemidena toodi välja eelkõige liigne keerukus ning elukaugus (Kalmus ja Vihalemm 2000). Samas märgib P. Valk (2006), et oluline osa väärtuskasvatuses

on just ainevaldkonnal „Inimene ja ühiskond”. Uuring tehti 1999. aastal, vahepeal on ilmunud uusi kodanikuõpetuse õpikuid ja võib-olla on muutunud ka õpetajate hinnangud õppekirjandusele. Siiski võib öelda, et inimese- ja ühiskonnaõpetuse aine on Eesti koolisüsteemis alles leidmas oma kohta ning aine sisu välja kujunemas.

Kuigi inimese- ja kodanikuõpetus ei tegele otseselt ainult perekonnaga, on see teemavaldkond olnud osa Eesti kooli kodanikuõpetusest alates 1920. aastatest. Nii 1921. aastal kui ka hiljem (1929, 1938, 1939) välja antud ja kasutusel olnud kodanikuõpetuse õpikutes on alateemana peatükk „Perekond” (Valdmaa 1996, 44–46).

Kuidas õpikutes konstrueeritakse perekonda

Õpikute analüüsi põhjal saab väita, et need ei kinnista ainult traditsioonilisi vaateid, vaid pakuvad ka alternatiivseid võimalusi ning arusaamu perekonnast. Siiski konstrueeritakse kohati luuletuste, lugude, illustatsioonide ja juttude kaudu perekonda traditsioonilisena. Näiteks on 2. klassi raamatus lugu emast, kes soovib lastele head ööd ning tunneb kahetsust, et isa seda ei näe, kuna on tööreisil. Lugu lõpeb tõdemusega, et isadel jäävadki toredad kodused asjad tihti nägemata. Samas palutakse lastel arutleda, kuidas võiks olla, kui ka isa oleks kodus või ema tööreisil ja isa lastega kodus. Soorolle kinnistava näite puhul sündis perre väike laps, kuid isa pidi välismaale tööreisile minema ja vanaema tuli maalt linna emale appi, ning lugu tüdrukust, kes valmistab käsitööd tehes jõululingid. Samas on õpikutes ka lood, kus vanaisa toob lastele komme või vanaema tassib raskeid kotte. Üldiselt tehakse vanavanematest palju juttu just nooremale kooliastmele mõeldud õpikutes. Suhtumist isarolli näitab aga ilmekalt õpikus toodud luuletuse algus: „Kõik pere on õhtul kodus ja isa on kodus ka...”

Kui tavaliselt kujutatakse poisse tugevate ning nõrkushetkedel emotsioone varjavatena, siis 2. klassi inimeseõpetuse tööraamatus on lugu leinast, kus peategelane on poiss, kes väljendab oma tundeid nuttes, ning tehakse juttu igatsusest, hoolimisest ja surmast. Sarnane lugu poisist on ka teises 2. klassi

õpikus – poiss hoolitseb kodulooma eest ning tunneb tema surma tõttu kurbust. Seega võib väita, et autorid on suutnud õpikutesse teataval määral kirjutada alternatiivseid realistlikke kujutusi perekonnast, kuid välditakse uute kooseluvormide otseselt väljatoomist. Seda kinnitab ka 9. klassi õpikus esitatud jao- tus, kus „üksikute ja teiste” puhul jääb selgusetuks, keda „teiste” all mõeldakse. Ühiskonna konstrueeritud kujutis traditsioonilisest perekonnast on inimestesse sügavalt juurdunud ning protsess, mille kaudu leiavad aset muutused inimese väärtussüsteemis, on keeruline ja nõuab aega. Et Eestis puudub riigi tasandil ühtne arusaam, millist kooslust perekonnana käsitada, on õpikuautoritel raske leida „õiget” lähenemisviisi perekonna kujutamisele. Nõrga riikliku õpikupoliitika tõttu vastutavad õpikute sisu eest pigem kirjastajad ning valiku, millist kooliraamatut eelistada, teevad koolid. Kuid nagu analüüs näitab, on eri autorite õpikud küllaltki erinevad isegi selle poolest, kas perekonna teemat käsitletakse või mitte. Seega on õpikutel raske luua ümbritsevast maailmast reaalselt pilti ning juhtida õpilasi parema tuleviku suunas, sest ühiskonnas laiemalt puudub ühtne arusaam, kas ja kuidas tekkinud uusi perekonnavorme aktsepteerida.

Mis on välja jäetud

Oluline on nii õpikusse kirjutatu kui ka see, mis välja jäetud. Uurimismaterjali analüüsi tulemusel võib väita, et perekonnaga seoses konstrueeritakse inimese- ja ühiskonnaõpetuse raames kindlat tüüpi omadusi, kuid mingitest perekonnaga seotud aspektidest ei räägita üldse. Perekonda kujutatakse kui turvalist ja kaitset pakkuvat kooslust. Jääb mulje, et perekonda püütakse igati seostada positiivsega, negatiivseid aspekte kuigivõrd välja ei tooda. Reaalselt on aga suurenenud just perekonnast tulenevad ohud lastele: sõltuvused (alkohol, narkootikumid, mängurlus), vaesus, vägivald, hoolimatus. Siin võib peituda üks põhjus, miks perega seotud negatiivsetest juhtumitest paljud jäävadki perekonna siseringi. Konstrueeritud kujutis perekonnast pigem takistab, kui aitab kaasa probleemide tunnistamisele ja abi otsimisele. Ka ei mainitud kordagi samasooliste paaride kooselu. Tekib küsimus, miks neid teemasid õpikutes ei

kajastata. Ühelt poolt pole ühiskond veel valmis tunnistama suuri muutusi ja võimalikke negatiivseid aspekte perekonnainstitutsioonis, teisalt annavad õpikud edasi kultuuri, mis peabki olema „värvitu”, püüdes sellega säilitada *status quo*'d ja vältida võimalikke erimeelsusi. Seega luuakse õpikute kaudu diskursus, mis püüab teadmisi kontrollides kujundada inimeste interpretatsiooni perekonnast.

Õpetaja rollist

Analüüsi põhjal võib öelda, et õpetaja roll perekonnamudeli konstrueerimisel on suurem nooremas kooliastmes. Ülesanded, kus lastel tuleb ise oma perekonnast kirjutada-joonistada, eeldavad õpetaja valmisolekut selgitada erinevaid, õpilaste endi esitatud perekonnamudeleid. See loob võimaluse arutelu tekkeks, õpetaja roll selles on väga oluline. Õpilased saavad pedagoogi abiga tuua välja oma kogemused, nii positiivsed kui ka negatiivsed, ning tekib arusaam reaalselt eksisteerivatest perevormidest. Ka vanema kooliastme õpikud peaksid praegusest rohkem soodustama arutelu teket klassis. Statistika väljatoomine annab hea ülevaate olukorrast, kuid sügavam arusaam, kas ja kuidas muutused perekonnainstitutsioonis indiviidi ja ühiskonna tasandil mõju avaldavad, saab kujuneda põhjuste-tagajärgede analüüsi ja arutelu käigus.

Kokkuvõte

Ainevaldkonna „Inimene ja ühiskond” osa ja tähtsust õpilaste kujundamisel ühiskonna täisväärtuslikeks liikmeteks on Eesti ühiskonnas alles suhteliselt hiljuti teadvustama hakatud. Eesti haridussüsteem on pikka aega keskendunud eelkõige faktiteadmiste edasiandmisele. Kooli osa teadvustamine väärtuste ning hoiakute kujundamisel on jäänud tagaplaanile, seetõttu on ka inimese- ja ühiskonnaõpetust peetud teisejärguliseks aineks. Siinkohal tuleks tähelepanu juhtida õpiku olulisusele, mille abil kasvata da järgneva põlvkonna tolerantsust ühiskonnas esile kerivate erinevuste ja vähemusgruppide suhtes. Veelgi kauge male minnes on õpikute kaudu võimalik ühelt poolt kujundada õpilastes traditsioonilist rollikäitumist perekonnas, mis võib takistada egalitaarse perekonnamudeli arenemist Eesti ühiskonnas;

Inimene TLÜ üliõpilaste humoristlikust vaatenurgast.

teiselt poolt pakuvad õpikud võimaluse luua järgneva põlvkonna väärtussüsteemi mõjutamise kaudu arusaamise, milline võiks perekond tulevikus ühiskonna efektiivset toimimist silmas pidades olla. Seetõttu vajavad edasist uurimist ka teiste ühiskonnaelu institutsioonidega seotud väärtuste ja hoiakute kujutamine nii inimese- ja ühiskonnaõpetuse kui ka teiste õppeainete raamatutes.

Praegused inimese- ja ühiskonnaõpetuse õpikud konstrueerivad perekonda eelkõige isast-emast ja lastest koosneva grupina, kuid on näha suundumust, milles rõhutatakse, et perekonnad võivad olla eri suuruse ja koosseisuga. Arusaam perekonnast kui ühiskonna ühest tähtsamast sotsiaalsest institutsioonist on läbiv nii madalamas kui ka kõrgemas kooliastmes. Arusaadavalt kasutatakse teadmiste edasiandmiseks nooremas ja vanemas kooliastmes sihtgrupi vanusest tulenevalt eri meetodeid. Et õpikud erinevad nii autorite kui ka teemavaliku poolest, ei saa üheselt väita, et nooremas kooliastmes omandatud teadmisi, oskusi ja väärtusi kinnistatakse vanemas kooliastmes, sest on õpikuid, kus perekonna teemat ei käsitleta või vaadeldakse hoopis teisest vaatenurgast. Eesti praegune nõrk õpikupoliitika pigem takistab teadmiste, oskuste ja väärtuste kinnistamise kumulatiivset protsessi, jättes õpikukirjastajatele küllaltni suure vabaduse õpikute sisu kujundamisel ning koolidele õiguse erineva sisuga õpikute vahel ise valida.

Kirjandus

Fairclough, N. (1995) *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. England: Pearson Education Limited.

Hansson, L. (2000) Muutuv perekond Eestis ja Euroopas. *Eesti inimarengu aruanne*, 42–48.

Hess, B. B., Markson, E. W. ja Stein, P. J. [1993] (2000). *Sotsioloogia*. Tallinn: Külim.

Kalmus, V. (2003). *School Textbooks in the Field of Socialisation*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kalmus, V. ja Vihalemm T. (2000) Kodanikuõpetuse õpikute ning õpetusest Eesti koolides. *Ühiskond ja riik: abimaterjalid kodanikuõpetuse õpetajale*. Toim Pavelson, M. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastuse trükikoda, 117–132.

Kiernan, K. (2004) Changing European Families: Trends and Issues. *The Blackwell Companion on the Sociology of Families*. Toim Scott, J., Treas, J., Richards, M. Blackwell Publishing Ltd, 17–33.

Kodanikuõpetusest ja õppekavadest. (1996) Toim Valdmaa, S. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut.

Mikk J. (2000) *Textbook: Research and Writing*. Lang: Frankfurt am Main.

Valk, P. (2006) Väärtuskasvatus koolis. *Arenev õppekava – õpikeskkond ja ainevaldkonnad*. Toim. Arendi, P., Aru, L., Jaani, J., Harro-Loit, H., Jürgenson, A., Kello, K., Kutsar, P., Mällo, L. Ots, A., Seppa, A., Tõnisson, A. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 38–41.

Wing, A (1997) How Can Children be Taught to Read Differently? Bill's New Frock and the „Hidden Curriculum”. *Gender and Education*, December, vol 9 (4), 491–504.